

مهر خرمن

نشانی، نهاده بر پای یک پیمان عرفی نانوشته در روستاها

مرتضی سالمی قمصری*، حسین صادقی**

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱/۲۵ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۷/۱۵

چکیده

تا حدود سال‌های ۱۳۰۰ خورشیدی مهر بجای امضای امروزی بکار می‌رفت و هر کس مهر شخصی خود را بر گردن می‌آویخت که قانوناً زدن آن مهر پای هر کاغذی، سند رسمی به حساب می‌آمد. صاحبان مهر وظیفه داشتند که از مهر خود به شدت نگهداری کنند تا مورد سوء استفاده قرار نگیرد. یکی از رایج‌ترین مهرها در روستاها، مهر خرمن^۱ بود. استفاده از مهر خرمن برای دست نیافتن دیگران به خرمن گندم در روستا متداول بود. بدین صورت که هنگام برداشت

---

* دانشجوی دکتری تاریخ ایران و مدرس تاریخ دانشگاه علامه طباطبائی (پژوهشگر حوزه دانش‌های بومی ایران).

saleimimr@gmail.com

(نویسنده مسئول).

hossein.sadeghi1353@yahoo.com

** کارشناس ارشد زبان و ادبیات پارسی.

۱- این موضوع را استاد گرانقدر جناب آقای دکتر جواد صفی نژاد پیشنهاد دادند و منابع شخصی‌شان را نیز در اختیار نویسندگان قرار دادند و البته مصاحبه‌ای نیز با ایشان انجام شد. از ایشان بسیار سپاسگزاریم و امیدواریم که بتوانیم حق شاگردی ایشان را ادا نماییم.

خرمن و آماده شدن گندم شمش (گندم آماده)، نماینده مالک یا ارباب به سر یکایک خرمن‌های روستا حاضر شده و با یک مهر چوبی خرمن‌ها را مهر می‌کرد که کسی شبانه به خرمن دست‌درازی نکند. مهر خرمن نمونه‌ای از قفل و بندی است که ضمانت استحکام آن از جنس خود شیء یا بخشی از آن نیست؛ جنسیت مادی ندارد و فنی برای ساختن آن بکار نرفته است. مهرخرمن در ضمانت استحکام خود از پشتوانه قدرت نظام زمین‌داری برخوردار بود. در اینجا یک قانون نانوشته و به دفتر نیامده، عرف و سنت روایی یافته و در وجود شیئی متمرکز و متبلور شده بود. چنین بود که مهر بی‌آنکه چشم و گوش داشته باشد نگرهبان بود و علاوه بر پشتوانه نظام حاکم، پشتوانه ایمانی جامعه را نیز با خود داشت. نقش‌ها و واژه‌های مقدس و متبرک بر روی انواع مهرها و بر روی مهرهای خرمن چنین کارکردی داشته‌اند.

ساختمان مهر قطعه چوبی بود که بنا بر دلخواه مالک یا ارباب، نام و یا شکلی به روی آن نقش می‌بست که این نام بایستی از چپ به راست نوشته می‌شد که هنگام مهر زدن از راست به چپ خوانده شود. من بسیار کوشیدم که انواعی از این مهرها را به دست آورم اما نتوانستم بیش از ۱۸ مورد از این مهر را از نقاط گوناگون ایران بیابم. نکته قابل‌توجه این است که هر مالک به سلیقه خود سعی می‌کرد مهر زیبایی را برای روستای خود تهیه کند. در این مقاله از روش مردم‌نگاری استفاده شده است و علاوه بر مصاحبه با دو تن از مطلعان محلی و دانشگاهی از کتاب‌هایی که هرچند اندک به این موضوع پرداخته‌اند نیز استفاده شده است.

واژه‌های کلیدی: مهرخرمن، اصلاحات ارضی، روستا، برکت، نظام

ارباب‌رعیتی

مقدمه

مهر خرمن؛ مهری از چوب و جز آن، بزرگ، تقریباً به اندازه حدود دو برابر دست آدمی برای مهر کردن گندم در خرمن.

رَوْسَم. رَوْعَم. دَج. مهر انبار. (لغت نامه دهخدا: ذیل واژه مهر^۱)

اشیاء در زندگی واقعی تا زمانی که کارایی دارند و توان برطرف کردن مسئله‌ای را دارند به حیات خود ادامه می‌دهند و به محض این که از کارایی می‌افتند اندک‌اندک فراموش می‌شوند یکی از این اشیاء مهر خرمن است که پس از اصلاحات ارضی^۲ و تغییر نظام زمین‌داری کلان، به دست فراموشی سپرده شد.

مهر خرمن نمونه‌ای از قفل و بند است. قفل و بندی است که ضمانت استحکام آن از جنس خود شیء یا بخشی از آن نیست. جنسیت مادی ندارد و فنی برای ساختن آن به کار نرفته است. مهر، از جمله مهر خرمن در ضمانت استحکام خود از پشتوانه قدرت برخوردار است. قدرت نظام زمین‌داری؛ در اینجا یک قانون نانوشته و به دفتر نیامده عرف و سنت روایی یافته، و در وجود شیء متمرکز و متبلور شده است. چنین است که مهر بی‌آنکه هیچ قفل و بندی مادی بر آن باشد بی‌آنکه چشم و گوش داشته

۱- شاید آغاز پیدایش مهر در ایران همزمان با دوره آغازین عصر مس‌سنگی ایران (حدود ۴۵۰۰ پیش از میلاد) باشد که به آن‌ها مهرهای مسطح گویند. حسن طلائی (۱۳۹۲)، مهر در ایران از آغاز تا صدر اسلام. تهران: انتشارات سمت.

۲- اصلاحات ارضی یا الغای رژیم ارباب‌ورعیتی عبارت است از تغییرات اساسی در میزان و نحوه مالکیت اراضی به‌ویژه اراضی کشاورزی که ادعا شد به‌منظور افزایش بهره‌وری عمومی جامعه صورت می‌گیرد. الغای رژیم ارباب‌ورعیتی برای نخستین بار در تاریخ ایران به‌عنوان یک هدف سیاسی یکی از ارکان حزب دمکرات (دوران مشروطه) بود. اصلاحات ارضی در کشور به دستور شاه ایران محمدرضا پهلوی و نخست وزیران دکتر علی امینی و اسدالله علم به تحقق پیوست و بدین ترتیب تغییراتی در شیوه مالکیت زمین‌های کشاورزی صورت گرفت و زمین‌های فئودال‌ها یا مالکان بزرگ به خرده مالکی تبدیل شد و بین کشاورزان، تقسیم شد. اصلاحات ارضی نخستین اصل منشور انقلاب شاه و مردم بود... اصلاحات ارضی در ایران با تصویب قانون اصلاحات ارضی در تاریخ ۱۹ دی ۱۳۴۰ آغاز شد و با فرماندوم ۶ بهمن ۱۳۴۱ به مرحله اجرا درآمد.

باشد، نگهبان است. مهر علاوه بر پشتوانه قدرت نظام حاکم، پشتوانه ایمانی جامعه را نیز با خود دارد. نقش‌ها و واژه‌های مقدس و متبرک بر روی انواع مهرها و بر روی مهرهای خرمن چنین کارکردی دارند.

همچنین مهر خرمن در بن معنایی خود، نشانی است نهاده بر پای یک پیمان نانوشته. نمونه پیمانی از این گونه را، در عرصه‌ای دیگر، در نهادن سه سنگ بر روی هم در بیشتر مناطق حوزه زاگرس مرکزی و به‌ویژه در جوامع عشایری می‌بینیم. در منطقه کهگیلویه این سه سنگ را «کیله - keyle حضرت عباس» می‌نامند و پشتوانه‌اش اعتقاد راسخ مردم به آن وجود مقدس است. تردیدی نیست که این اعتقاد ریشه‌ای کهن‌تر از این در منطقه دارد که پرداختن به آن فرصتی جداگانه می‌طلبد (میرشکرایی، ۱۳۷۹: ۱۵).

پیشینه پژوهش

در ایران کار تخصصی و ریز مردم‌نگاری بر روی کارابزارها، شیوه ساخت و زمینه‌های کاربرد آنها در مشاغل و پیشه‌ها و فنون گوناگون به نسبت کمتر به انجام رسیده است. (سالمی و فرهادی، ۱۳۸۹: ۱۵۲). کار بر روی دانش‌ها و فن‌آوری‌های مردمی (مردم‌شناسی دانش‌ها و فن‌آوری‌ها) امری بسیار تازه است؛ این در حالی است که در مردم‌شناسی کاربردی، مطالعه در این حوزه همچون "نان شب" برای مردم‌نگاران ایران واجب می‌نماید. (فرهادی، ۱۳۹۳: ۱۰). در میان نویسندگان ایرانی به‌جز کارهای دکتر صفی نژاد و محمد میرشکرایی که به تفصیل به موضوع مهر خرمن پرداخته‌اند سایر کارها بسیار محدود و گذرا به این موضوع پرداخته‌اند.

۱- دکتر جواد صفی نژاد در کتاب‌های بنه، طالب‌آباد و لرهای ایران.

- **طالب‌آباد:** مونوگرافی روستای طالب‌آباد در جنوب شرقی شهرری می‌باشد که حاصل چند سال کار میدانی دکتر جواد صفی نژاد در این ده می‌باشد. این کتاب از نظر جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی روستایی ایران دارای ارزش بسیار است و شاید بتوان گفت که پس از پنجاه سال هنوز برترین کتاب در این حوزه می‌باشد. کتاب در سال ۱۳۴۵

توسط موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران به چاپ رسیده است که دارای چاپ دومی نیز هست.

- **بنه:** کتابی است که درباره مسائل جدی نظام زراعی ایران در پیش و پس از اصلاحات ارضی بحث می‌کند. چاپ نخست این کتاب توسط موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران در سال ۱۳۵۱ به چاپ رسیده است. ویرایش جدیدی از این کتاب در سال ۱۳۵۳ بانام «بنه: نظام‌های تولید زراعی جمعی، قبل و بعد از اصلاحات ارضی» در تهران توسط انتشارات توس به چاپ رسید. این کتاب بار دیگر در سال ۱۳۶۸ توسط انتشارات امیرکبیر با عنوان «بنه: نظام‌های زراعتی سنتی در ایران» به چاپ رسید.

- **لرهای ایران:** این کتاب درباره لر بزرگ و لر کوچک دارای اطلاعات تاریخی-جغرافیایی و مردم‌شناسی ویژه‌ای است و در حوزه خود جز منابع اصلی به حساب می‌آید. این کتاب در سال ۱۳۸۱ و توسط نشر آتیه به چاپ رسیده است.

۲- محمد میرشکرایی^۱ کتابچه‌ای بانام **مهر و داغ**^۲.

- نویسنده در این اثر در دو بخش مجزا به ارائه اطلاعاتی درباره «مهر خرمین» و «داغ و درفش» می‌پردازد؛ در حقیقت اثر میرشکرایی نوعی مردم‌نگاری است که تمرکز خود را بر ابزارهای خرمین و داغ که از نشانه‌های مالکیت در زندگی‌های مبتنی بر به ترتیب کشاورزی و دامداری قدیم هستند، قرار داده است. وی در این پژوهش انواع نشانه‌ها و گسترش آن‌ها در پهنه جغرافیایی ایران را نیز مورد توجه خود قرار داده است. از آنجاکه شاید بسیاری از مردم و نسل امروز، به سبب فاصله گرفتن از چنین فضاهایی تصویر درست و مشخصی از «مهر خرمین» در ذهن خود نداشته باشند، این کتاب در بخش مهر خرمین با ضمیمه تصاویر نقاشی شده و عکس به فهم و درک بهتر این قبیل ابزارها

۱- رییس اسبق پژوهشکده مردم‌شناسی سازمان میراث فرهنگی و گردشگری کشور- از ایشان به دلیل اجازه استفاده از مطالب کتابشان بسیار سپاسگزارم.

۲- این کتابچه توسط سازمان میراث فرهنگی کشور در سال ۱۳۷۸ به چاپ رسانده است.

کمک کرده است.

بیان تنوع نام‌گذاری‌های مهر و داغ در ایران، جنس و شیوه ساخت، شکل و اندازه، مفاهیم مرتبط با آنان، چگونگی پراکندگی جغرافیایی‌شان و... از دیگر ویژگی‌های این پژوهش است. علاوه بر این‌ها داغ زدن در عشایر بختیاری نیز به‌عنوان نمونه مورد بحث و بررسی قرار داده شده است.

۳- صادق همایونی در کتاب فرهنگ مردم سروستان

- فرهنگ مردم سروستان: این کتاب درباره فرهنگ و آداب و رسوم مردم سروستان و با نگاه به عناصر طبیعی و زیستی مردم منطقه نوشته شده است و توسط دفتر مرکزی فرهنگ مردم در سال ۱۳۷۱ به چاپ رسیده است

۴- شادروان جلال آل احمد در کتاب تات‌نشین‌های بلوک زهرا.

- تات‌نشین‌های بلوک زهرا: (سزجوه - برموه) این کتاب درباره اوضاع اجتماعی و آداب و رسوم بلوک زهرا است که در حوزه جامعه‌شناسی روستایی قرار می‌گیرد که در سال ۱۳۵۲ توسط انتشارات امیرکبیر به چاپ رسیده است.

۵- تعدادی از پژوهشگران پژوهشکده میراث فرهنگی نیز در خلال تک‌نگاری‌های خود اطلاعات مختصری از مهر خرمن به دست آورده‌اند. (نمودار ۱)

آرایش آئینی و مهر و نشان کردن خرمن

مهر و نشان کردن محصولاتی که تولید عمده و خوراک اصلی مردم است، ضمن این که در چارچوب روابط اجتماعی و حقوقی افراد و گروه‌ها قرار می‌گیرد، با مبانی اعتقادی جامعه و باورهای عامه نیز پیوند پیدا می‌کند. در اسطوره‌های گوناگون فرهنگ‌های جوامع گوناگون، بن و پیدایش این‌گونه محصولات با ماوراءالطبیعه و جهان‌بینی مردم، گره می‌خورد. (میرشکرایی، ۱۳۷۹: ۲۱).

در سرزمین ما گندم چنین جایگاهی دارد. کسی که گندم می‌کارد، راستی می‌افشاند. کشت دانه آن، تا برداشت خرمن، و تهیه آرد و پخت نان، در همه‌جای ایران

با باورها و آداب و در مواردی با رفتارهای آیینی همراه است؛ خرمین‌جا، آسیا و تنور، هر یک از احترامی آمیخته به تقدس برخوردارند. مهر و نشان کردن خرمین نیز از همین‌گونه است.

رسم بر این بود که به هنگام پاک کردن خرمین، تلی از گندم بر روی هم انباشته می‌شد که آن را «گندم شمش» می‌نامیدند، افراد متفرقه و گاهی هم اعضاء بنه از گندم شمش قدری برای خود برمی‌داشتند و یا بذل و بخش‌هایی می‌کردند، روی این اصل یکی از وظایف اصلی دشتبان که نماینده ارباب یا مالک بود، مواظبت از خرمین‌ها بود، دشتبان روزها سوار بر اسب خود خرمین‌ها را سرکشی می‌کرد و رفت‌وآمد افراد را زیر نظر می‌گرفت و هنگام غروب خرمین‌ها را مهر می‌نمود و صبح روز بعد، قبل از شروع دوباره کار، دشتبان در محل حاضر می‌شد و با مشاهده این که مهر در شب گذشته نشکسته است، محل مهرهای روی خرمین را شکسته و کار برزگران دوباره آغاز می‌شد (صفی نژاد، ۱۳۵۵:۲۵۹).

پیش‌ترها، که هنوز وسایل جدید کشاورزی معمول نشده بود، وقتی که گندم به اصطلاح از باد درمی‌آمده گندم خالص را به صورت کُپه‌ای مخروطی شکل در وسط خرمین می‌آراستند و مهر و نشان می‌کردند. در جاهایی که دشت‌های وسیع گندم‌کاری داشتند، در یک خرمین‌جا، چندین کُپه آراسته گندم در کنار هم قرار می‌گرفتند. این گندم‌ها معمولاً برای به زارعانی بود که روی زمین‌های یک مالک کار می‌کردند. (میرشکرایی، ۱۳۷۹:۲۲).

کُپه گندم را در هر جا به شکلی می‌آراستند و مهر و نشان می‌کردند. از جمله در کاشان، یزد و بیشتر شهرهای خراسان برای این کار از کم غربال (دیواره چوبی دور غربال) استفاده می‌شد. به این ترتیب که سطح کم غربال را در چهار طرف مخروط کُپه گندم، از سر مخروط تا روی زمین، به طوری می‌کشیدند، که جای آن روی گندم‌ها باقی می‌ماند و سطح کُپه گندم به چهار قسمت تقسیم می‌شد.

لبه دور آن را هم به همین ترتیب خط می‌کشیدند و روی هر یک از چهار قسمت با غربال نقش می‌انداختند. در داخل نقش‌های دایره‌ای شکل جای غربال، با خاک نرم عبارات و کلمات متبرک می‌نوشتند، و اگر مهر خرمن داشتند، به جای نوشتن، مهر می‌زدند.

مهر خرمن در یک نظام ارباب - رعیتی کارکرد داشت و پس از اصلاحات ارضی تا حد زیادی کارکرد خود را از دست داد. مهر خرمن برای جلوگیری از دزدی‌های درون روستا که توسط خود رعایای ارباب انجام می‌شد، کارکرد داشت و دزدان دیگر که از رعایا نبودند، بدون توجه به مهر از محصولات سرقت می‌نمودند. (امینی، ۱۳۹۵: یادداشت ۲).

در جشوقان^۱ نیز با این که گندم برداشت شده کم بوده و همان روز تکلیف آن روشن می‌شده روی سطح صاف شده گندم کپه شده را با چوب یا شن کش منقش به نقوشی می‌کردند تا مانع برداشت دیگران از گندم گردآوری شده شوند. (سید محمد بنی طباء، ۱۳۹۴: یادداشت ۱۶).

قبلاً که کشاورزی مثل الان صنعتی نبود و ماشین‌آلات پیشرفته‌ای همچون کمباین و ... وجود نداشت مجبور بودند که گندم‌های درو شده را گوشه‌ای جمع کنند و کمی طول می‌کشید تا آنها را به سیلو ببرد پس وسیله‌ای داشتند به اسم مهر خرمن که بر روی آن نشانی بود تا صاحب گندم‌ها را بشناسند. از قرار معلوم آقای ارسنجانی هم مهر خرمن داشته اما با تغییرات کشاورزی از آن بی‌نیاز شده و آن را سوزانده است. (ارسنجانی، ۱۳۹۵: یادداشت ۳، این مصاحبه توسط آقای مستم شهبازی انجام گرفته است).

اگر در کشور ما مجموعه‌ای برای نگهداری طبقه‌بندی شده ابزارهای کار سنتی و بومی وجود می‌داشت، تجربه چندصد ساله مردمانی که از آن ابزار سود جسته‌اند نیز

۱- جشوقان یکی از روستاهای تاریخی نائین می‌باشد.

حفظ می‌شد. اما تا حدودی که ما اطلاع داریم از برخی از این ابزارها فقط بصورت موزه‌ای و نمایشی نگهداری می‌شود. در این باره محمد امینی می‌گوید:

متأسفانه با وجود تاکید بنده بر غنی بودن منطقه ورامین از این نوع ابزار آلات؛ توجه چندانی از سوی مسولان ورامین به این موضوع نمی‌شود. البته حدود ۴ یا ۵ سال پیش از طریق معاونت فرهنگیان موزه‌ای دایر کردیم که در آن حدود ۲۰۰ ابزار مربوط به گذشته منطقه جمع‌آوری شد. این موزه چند سال اخیر تبدیل به انبار شهرداری شده است. مع‌الاسف با همه مشقت و سختی‌های تحمل شده از سوی بنده و برخی دیگر از افراد علاقه‌مند به فرهنگ ورامین موزه مردم‌شناسی ورامین سرنوشت بدی پیدا کرد (امینی، ۱۳۹۵: یادداشت ۹).

در منطقه یزد، مهر و نشان کردن خرمین را «داغ کردن» نیز می‌نامیدند و دعای مخصوصی داشت؛ کسی که خرمین را داغ می‌کرد، ضمن انجام این کار، دور کپه گندم می‌گردید و دعای خرمین را می‌خواند. در روستاهای ماهان کرمان کپه خرمین و به اصطلاح محلی «گندم‌زار» را از پایین تا بالا، با خط‌های نردبانی شکل می‌آراستند. بالای آن را هم کمی صاف می‌کردند و با خاک نرم، «یا علی» می‌نوشتند. این شیوه آراستن و نشان کردن گندم را «نردبان علی» می‌نامیدند. در فین کاشان پرچم سبز بالای خرمین نصب می‌کردند، و حضور خضر را انتظار می‌کشیدند. برکت خواهی خرمین‌ها، در باورهای بیشتر نقاط ایران بانام حضرت علی (ع) و خضر توأم بود، و در نقش و نوشته‌های روی خرمین‌ها و در نقش مهرهای خرمین نیز بیشتر از نام علی (ع) و عبارت‌ها و جمله‌هایی که با این نام ترکیب می‌شد استفاده می‌کردند. (میرشکرایی، ۱۳۷۹: ۲۳).

الگوی آرایش خرمین که در بیشتر نقاط ایران همانند است، دارای کارکرد دوگانه برکت خواهی و نظارتی بوده است (سپهر، ۱۳۸۸: ۵۱).

کارکرد برکت خواهی باید بازمانده نیایش‌هایی باشد، که همراه با آداب و مراسم ویژه در جشن‌های برداشت محصول انجام می‌شده، و صورت‌های گوناگون تحول‌یافته

آن، از جمله در نمونه‌های بالا تا زمان معاصر استمرار پیدا کرده است. حسن سپهر فر در پژوهش مردم‌نگاری شهرستان زنجان آورده است که یکی از کشاورزان روستای «کاروانسرا»، هنوز مهر خرمن را به خاطر برکت نقش نام مقدس آن، روی خرمن گندم خودش می‌زند. برخی اشیاء و آثار کهن، و نقش و نگارهای روی سفالینه‌های یافته شده در کاوش‌های باستانی، می‌تواند ردپاهایی از این‌گونه جشن‌ها و نیایش‌ها را، که در زمان‌های دور معمول بوده است، بنمایاند. در این مورد، برخی نگاره‌های روی ظرف‌های سفالین دوره پیش‌ازتاریخ که در بخش پیش‌ازتاریخ موزه ملی ایران، نگهداری می‌شود، شاید نمونه‌های کهنی از خرمن و رقص‌ها و رفتارهای آیینی مربوط به آن باشد. (میرشکرایی، ۱۳۷۹:۲۴).

کارکرد دوم، یعنی نقش نظارتی آرایش خرمن و به‌اصطلاح نشان کردن خرمن، باید از زمانی پدید آمده باشد که مالکیت‌های بزرگ و کوچک، اعم از مالکیت معابد و نیایشگاه‌ها، حکومت‌ها، یا افراد، بر منابع تولید، در ساختارهای اقتصادی - اجتماعی جوامع گوناگون، شکل گرفتند و سامان یافتند؛ و به‌این‌ترتیب آرایش آیینی خرمن جنبه نشان کردن نیز پیدا کرد، و همین فرایند به پدید آمدن مهرهای خرمن انجامید.

اگرچه گونه‌های گوناگون مهرهای ادوار کهن، در مناطق گوناگون ایران و سایر مناطق جهان، در مجموعه‌های آثار و اشیاء باستانی موجود است، اما اندازه، نوع و کاربرد این مهرها، هیچ‌کدام با مهر کردن خرمن به شیوه‌ای که تا دو سه دهه پیش معمول بود، سازگار نیست. به این لحاظ روشن نیست از چه زمانی مهرهای خرمن به شکل امروزی پیدا شده است. شاید مهرخرمن‌های معمول در منطقه کرمان، که کوچک‌ترین نمونه‌ای این‌گونه اشیاء و دارای ابعاد در حدود چند سانتیمتر هستند، پیوندی میان مهرهای کهن، با مهرهای بزرگ امروزی خرمن، باشند. (میرشکرایی، ۱۳۷۹:۲۵).

نام‌های مهر خرمن

۱. مهر خرمن

۲. دج (دژ)

۳. شغل (شقل)

۱- مهر خرمن

واژه ترکیب (مهر خرمن) بیانگر کاربرد شیء نیز هست. در برخی نقاط نام‌های مرکبی شبیه به همین ترکیب به کار می‌روند که آن‌ها نیز به نحوی مورداستفاده شیء را می‌نمایانند، مثل «مهرامانت» که در سرخس (شمال شرقی خراسان) و «مهر انبار» که در شهر همدان برای مهر کردن انبار آرد مورداستفاده داشته است. (میرشکرایی، ۱۳۷۹: ۲۶) در روستای تاریخی جشوقان در ۴۰ کیلومتری نائین نیز از واژه مهر خرمن استفاده می‌شده است. (سید محمد بنی طباء، ۱۳۹۴: یادداشت ۱۰)

۲- دَج یا دژ

دج (daj) یا دژ (daz) و صورت‌های دیگر آوایی این کلمه، از ریشه (dja) اوستایی به معنی سوزاندن و داغ کردن است و بن مضارع آن دَزَ (daza) است. (فقه اللغه بار تلومه. ستون ۶۷۵) از همین ریشه واژه و اصطلاح داغ و داغ زدن یا داغ کردن، به معنی نشان‌دار کردن حیوانات اهلی راداریم، در پاره‌ای از نقاط برای مهر و نشان کردن حیوانات اهلی راداریم، که نقشی همانند واژه «دج» در کشاورزی و برداشت محصول دارد. در پاره‌ای از نقاط برای مهر و نشان کردن خرمن نیز واژه داغ به کار می‌رود. چنان‌که در یزد برای این کار اصطلاح «داغ کشیدن» را دارند، که به معنی کشیدن کم غربال روی کپه از باد درآمده خرمن است. به‌رحال هر دو واژه «دج» و «داغ» بیانگر مالکیت هستند.

۳- شغل یا شقل

این واژه با صورت‌های آوایی متعدد، مانند شغل -sayl-، شقل -sayl-، شخل -saxl-، شاغ -say-، شاق -say- و غیره به کار می‌رود. (نمودار شماره ۱)

واژه شغل (شقل)، که بیشتر در مناطق کردنشین معمول است، فعل آن «شغل کردن» مفهوم اصطلاحی ممنوعیت دست زدن به خرمن را دارد و فقط در این مورد به‌کاربرده می‌شود. در کرمانشاه معتقد بودند که شه قل باعث برکت می‌شده است. (سپهر، ۱۳۸۸: ۵۰).

شغل (شقل) از واژه بابلی «شغالو -sayalu» به معنی سنجیدن و وزن کردن است. از همین ریشه واژه «شکل -sekel» را داریم، که سکه‌های نقره ضرب دوره هخامنشی بدین نام نامیده می‌شدند.

معرب این واژه نیز به معنی وزن کردن دینار (پول نقره) و سنجیدن است. بنابراین واژه شغل به‌احتمال مفهوم وزن کردن خرمن را داشته و بعدها بار معنایی مهر کردن بر آن افزوده شده است. در فرهنگ کردی - فارسی مردوخ، این واژه با املای «شقل» ضبط شده و ذیل شقل و شقل کردن آمده است:

شقل: فارسی - دج (مهر خرمن که از چوب می‌سازند)

شقل کردن: فارسی - دج کردن (مهر کردن خرمن). (میرشکرایی، ۱۳۷۹: ۲۸)

در روستاهای اطراف شهری ورامین از عنوان مهرخرمن استفاده می‌شده است (صفی نژاد، ۱۳۹۴: یادداشت ۱۰۲).

نقش و نوشته‌های مهرها

بر اساس اطلاعات فراهم آمده توسط محققانی که در تحقیقات خود به مهرهای خرمن توجه کرده‌اند. و بررسی نمونه‌های موجود در موزه‌های مردم‌شناسی، و نمونه‌های متعلق به افراد، و نیز بر اساس دستاوردهای پژوهش‌های مردم‌نگاری در حوزه

مردم‌شناسی سازمان میراث فرهنگی کشور، نقش و نوشته‌های مهرهای خرمین را به شرح زیر می‌توان طبقه‌بندی کرد:

۱. مهرهایی بانام متبرک و معمولاً به‌صورت ندایی. مانند: یا محمد، یا علی، یا علی‌مدد، یا خضر، یا رزاق، عباس علی، یا حسین، یا ابالحسین، یا رب‌الارباب، و الله، بیشترین مهرها به نام حضرت علی (ع) مزین است.

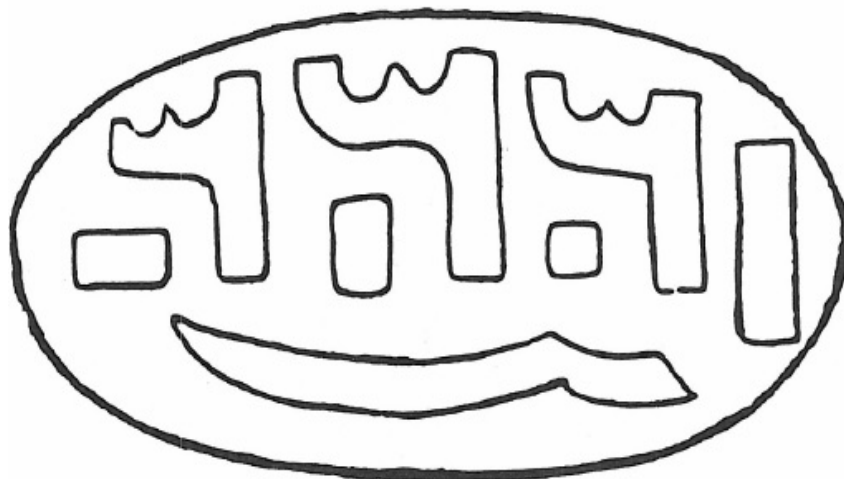
۲. مهرهایی بانام ارباب و مالک زمین و یا نام مباشر ارباب مانند «علی سیری» مربوط به پلنگ‌دره ورامین و «کریم رئوف» مربوط به کردستان

۳. مهرهایی که نقش نوشته آن به‌صورت یک جمله است مانند نمونه بررسی‌شده در مردم‌نگاری رزن همدان، با نوشته «برکت از خدای کارگشا است».

۴. مهرهایی که فقط دارای تاریخ سال هستند. مانند نمونه مربوط به دانشگاه علوم اجتماعی، ارائه‌شده در کتاب بنه، با نوشته تاریخ ۱۳۳۳.

۵. مهرهایی که نوشته آن‌ها مرکب است از یک نام متبرک و نام ارباب یا مباشر او. نمونه مربوط به منطقه پیشکوه لرستان با نوشته «یا رزاق‌العالمین و نام بابا مراد»
۶. مهرهایی که هیچ نوشته ندارند و فقط دارای نقش و نگار هستند مثل نمونه‌های مربوط به خوی و میاب.

علاوه بر آنچه نقل شد، همه مهرهای خرمین دارای نقش‌های کوچک و بزرگ در حاشیه نوشته‌ها هستند که تقلید از نوشته و نقش مهر را دشوار می‌سازد. (میرشکرایی،

مهر خرمن، با نوشته: سنه ۱۳۳۳، کتاب بنه، جواد صفی نژاد

جدول ۱- نام‌های محلی مُهرهای خرمن و اندازه تقریبی آن‌ها در نقاط و مناطق تاکنون بررسی شده

نام محل	نام محلی مهر خرمن	آوانوشت	اندازه تقریبی	مآخذ	پژوهشگر
بوئین‌زهرا (قزوین)	دَج	Daj	۱×۲ وجب	تات‌نشین‌های بلوک زهرا	جلال آل احمد
سروستان (فارس)	مهر خرمن	-	۳۰×۲۰ سانتیمتر	فرهنگ مردم سروستان	صادق همایونی
خورویین (کرج)	دَج	Daj	۱×۵/۱ وجب	نقل شفاهی	محمدعلی عسگری
طالب‌آباد (ورامین)	مهر خرمن	-	-	سونوگرافی طالب‌آباد	جواد صفی نژاد
پلنگ‌دره (ورامین)	مهر خرمن	-	۲۷×۱۶ سانتی‌متر	بنه	جواد صفی نژاد

هدایت الله زرنانی	موزه مردم‌شناسی کرمانشاه	-	Sayl	شَخل	کرمانشاه
سیروس	نمونه شخصی	۵۰×۱۵ سانتی‌متر	Sayl	شغل	سنندج
علی اکبر زاده	مردم‌نگاری قروه	-	Daz- sakil	دژ - شکیل	قروه (کردستان)
محمد مکاری	تحقیقات مردم‌شناسی	-	-	مهرامانت	تربت حیدریه
محمد مکاری	مردم‌نگاری گناباد	۱×۱ وجب	-	مهر خرمین	گناباد
ابراهیم بختیاری	نقل شفاهی	۵/۱×۱ وب	Dej	وج	اراک
ابراهیم بختیاری	نقل شفاهی	۱/۵×۱ وجب	Dej	وج	ملایر
محمد میر شکراپی	مردم‌نگاری ماهان	۵×۵ سانتیمتر	-	مهر خرمین	ماهان (کرمان)
حمیدرضا حسینی	مردم‌نگاری دامغان	۲۵×۲۰ سانتیمتر	-	مهر خرمین	امیرآباد (دامغان)
حمیدرضا حسینی	مردم‌نگاری سمنان	۲۵×۲۰ سانتیمتر	-	مهر خرمین	سمنان
س. علی اکبر زاده	مردم‌نگاری رزن و کبودرآهنگ	-	Daz	دژ	رزن (همدان)
عباس فیضی	یادداشت‌های شخصی	۲۵×۲۰ سانتیمتر	Daj	دج	همدان

محمد میر شکرای	نمونه شخصی	۲۷×۱۶ سانتیمتر	-	مهر خرمین	تفرش
حمید ایزدپناه	نقل شفاهی	-	Daz	دژ	خرم‌آباد (لرستان)
بهروز رستمی	مردم‌نگاری سنقر	-	-	شقل	سنقر (کرمانشاه)
حسن سپهر فر	مردم‌نگاری زنجان	-	-	شاغ	زنجان
هدایت الله زرنانی	نقل شفاهی	-	-	شغ	طارم
محمد میرشکرای	مردم‌شناسی روستاهای کرمان	۶ سانتیمتر	-	مهر خرمین	کرمان
حمید تاج‌الدینی	مردم‌نگاری بم	۷ سانتیمتر	-	مهر خرمین	بم
حسین اصفیا	نقل شفاهی	-	-	مهر خرمین	اردستان
محمد ابوالفضل	نقل شفاهی	-	-	مهر خرمین	کاشان
امینیان	نقل شفاهی	-	-	مهر خرمین	طبس
حسین حسین چی	نگاهی به ترکمن چای	-	Daj	دج	ترکمن چای (میانه)
علی فلسفی	مردم‌نگاری مرند	-	Daj	دج	میاب (مرند)
علی فلسفی	مردم‌نگاری شبستر	۴۰×۱۴	Daj	دج	شبستر

محمد میرشکرای	مردم‌نگاری مراغه و بناب و ملکان	۲۵×۱۵	-	دج-شاغیل	مراغه و بناب و ملکان
علی فلسفی	مردم‌نگاری هشترود	۳۵×۱۲	-	دج-شاغ	هشترود
س. علی اکبر زاده	مردم‌نگاری خوی	۳۸×۱۶ و ۲۸×۱۲	Daz	دژ	پیر کندی (خوی)
حسن سپهر فر	مردم‌نگاری سلماس	-	-	دژ - شکل	سلماس
محمد میرشکرای	مردم‌نگاری تکاب	۲۵×۱۵	-	شغل	تکاب
س. علی اکبر زاده	مردم‌نگاری ماکو	-	-	دژ - شکیل	ماکو
علی فلسفی	مردم‌نگاری خلخال	-	-	دج-شاغ	خلخال
اردشیر آخوندی	مجموعه اشیاء مردم‌شناسی	-	-	مهر خرمین	شهرکرد
مهندس نقشینه پور	نقل شفاهی	۶۰×۳۰	-	مهر خرمین	دزفول

منبع: محمد میرشکرای. (۱۳۷۸)، مهر و داغ. سازمان میراث فرهنگی، پژوهشکده مردم‌شناسی.

جنس و شیوه ساخت

همه مهرهای خرمین از جنس چوب ساخته شده‌اند و سازندگان آنها نجاران محلی بوده‌اند. نقش‌ها و نوشته‌ها نسبت به سطح مهر به دو صورت گود و برجسته کنده‌کاری شده‌اند، و هر دو صورت در تمام مناطق کشور دیده می‌شوند.

برای ساختن مهر، اول نقش موردنظر را روی قطعه چوبی که برای این کار آمده شده است برمی‌گردانند، بعد با مرکب یا یک ماده رنگی آن را روی چوب مشخص می‌کنند، سپس با ابزار کنده‌کاری خط و نقش را به صورت برجسته یا گود نقش می‌اندازند. کنده‌کاری مهرهایی که خط نوشته دارند، به د و صورت راست‌کن و چپ‌کن انجام می‌شود. چپ‌کن مهری است که نوشته روی آن معکوس است، اما اثر مهر آن درست خوانده می‌شود؛ راست‌کن مهری است که نقش نوشته روی مهر درست خوانده می‌شود و اثر مهر آن معکوس است. از این لحاظ نیز هر دو نوع در همه نقاطی که مهر خرمن دارند، دیده شده است.

شکل و اندازه

بیشتر مهرهای خرمن به صورت چهارضلعی مستطیل هستند، اما به شکل‌های مربع، بیضی، دایره، سرو خمیده هم وجود دارد. شکل سرو خمیده یک نمونه در ورامین و یک نمونه در کرمان، شکل دایره، دو نمونه در کرمان و شکل بیضی، یک نمونه با نقش «سنه ۱۳۳۳» در مهرهای گردآوری شده در دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران موجود است.

در قسمت پشت مهرهای خرمن دستگیره‌ای متناسب اندازه کف و انگشتان دست ساخته شده است؛ به طوری که چهار انگشت در داخل آن قرار می‌گیرد و کف دست و انگشت شست، آن را مهار کرده و در اختیار می‌گیرد.

شیوه استفاده از مهر خرمن

مهرهای خرمن به سه شیوه مورد استفاده قرار می‌گرفتند:

۱. قسمت‌های کنده‌شده سطح مهر را با خاک نرم پر می‌کنند، سپس آن را به سرعت درجایی از کپه گندم که باید مهر زده شود، برمی‌گردانند، به طوری که تمام

سطح مهر روی گندم بنشینند. با فشار مختصری که به مهر وارد می‌کنند، خاک نرم به‌صورت اثر مهر روی کپه گندم باقی می‌ماند. این کار را در چند جای کپه گندم که باید مهر زده شود، تکرار می‌کردند.

۲. روی کپه گندم، در هر جا که باید مهر زده شود، به‌اندازه جای مهر خاک نرم می‌ریختند، یا گل نرم می‌مالیدند؛ بعد سطح مهر را روی خاک یا گل فشار می‌دادند تا اثر مهر روی آن باقی بماند. این روش در اغلب نقاط معمول بوده است.

۳. روی تمام سطح کپه گندم را خاک نرم می‌پاشیدند، بعد روی خاک گل نم آب می‌زدند. سپس از آن خاک نم گرفته در چند جا مهر می‌زدند تا اثر مهر روی کپه گندم باقی بماند. این روش بیشتر در منطقه کرمان معمول بوده است، روش گل مالیدن روی گندم و مهر زدن روی گل نیز در این منطقه عمل می‌شده است.

موارد کاربرد مهر خرمن

مهر خرمن عمدتاً برای مهر کردن خرمن‌های گندم و به‌ندرت جو، در نظام ارباب‌رعیتی مورد استفاده قرار می‌گرفت، به‌خصوص در دشت‌هایی که در هر خرمن‌جا، چندین خرمن گندم از باد درمی‌آمد و آماده می‌شد، که باید تا روز برداشت روی زمین باقی می‌ماندند، مهر کردن خرمن‌ها امری مدیریتی و نظارتی بود و مسئولیت آن را دشتبان و نماینده ارباب بر عهده داشت.

وقتی خرمن کوبیده و گندم‌ها آماده پاک کردن می‌شد، هرروز غروب مباشر ارباب با همراه داشتن مهری بنام «مهر خرمن» در یک‌یک خرمن‌ها حاضر شده و گندم‌های روی هم انباشته شده را مهر می‌کرد، به این طریق که مهر مذکور را با کلماتی تزئین می‌کردند و ده‌ها نقطه خرمن گندم شمش را با آن ممهور نموده که شب کسی به گندم‌ها دست نزند و فردای آن روز مجدداً فرد مذکور سرخرمن حاضر شده و مهر را شکسته و رعیت‌ها به کار اشتغال می‌ورزیدند. (صفی نژاد، ۱۳۹۴: یادداشت ۱۰۱)

طریقه مهر کردن بدین گونه بود که حدود غروب هرروز دشتبان مهر خرمن مخصوص ده را در دست گرفته به سر یک‌یک خرمن‌ها می‌رفت، به هنگام مهر کردن اعضاء بدنه که سرخرمن مشغول کار بودند و بایستی دست از کار بکشند، دشتبان تمام اطراف و گوشه‌ها و جوانب خرمن را با مهر خود ممهور می‌کرد و می‌رفت و پس از آن هیچ‌کس حق شکستن مهر را نداشت و اعضاء بنه وظیفه داشتند از خرمن مواظب کنند. فردای آن روز صبح زود دشتبان سرخرمن‌ها مجدداً حاضر شده و با مشاهده دست نخوردن خرمن اجازه شکستن مهر و شروع کار را می‌داد و بدین ترتیب تا اتمام کار و بردن گندم‌ها این وضع ادامه داشت. (صفی نژاد، ۱۳۹۴: یادداشت ۱۰۳)

مهر خرمن، علاوه بر آنچه یاد شد، برای نشان کردن محصول برنج (در دزفول) و برای نشان کردن آرد در انبارهای مربوط به نانوائی‌ها (در همدان) مورد استفاده بوده است.

در بنه‌های گوناگون هر ده راه‌هایی برای بردن گندم داشتند، ولی یک از این راه‌ها که در رابطه با مهر خرمن است در اینجا نقل می‌شود:

یکی از بنه‌های روستای سعیدآباد تصمیم می‌گیرند که مهر دشتبان را برای لحظه‌ای سرقت کنند، افراد بنه از قبل کود تازه گاو را در محل خرمن آماده نموده هنگامی که دشتبان به سر خرمن آمده چند نفری او را به حرف کشیده و لحظه‌ای مهر او را بلند کرده و در روی کود تازه گاو نقش می‌کنند، شب هنگام که دشتبان خرمن را مهر کرده می‌رود زارعین مهر را شکسته مقداری از گندم‌ها را برداشته مجدداً با مهر قلابی خرمن را مهر می‌نمایند فردا صبح که دشتبان برای دیدن خرمن می‌آید می‌بیند که مهر درست است، ولی به نظرش می‌آید که گندم خرمن کم شده ولی چون مهر دست‌نخورده بود نمی‌توانسته حرفی بزند. (صفی نژاد، ۱۳۶۸: ۱۶۲).

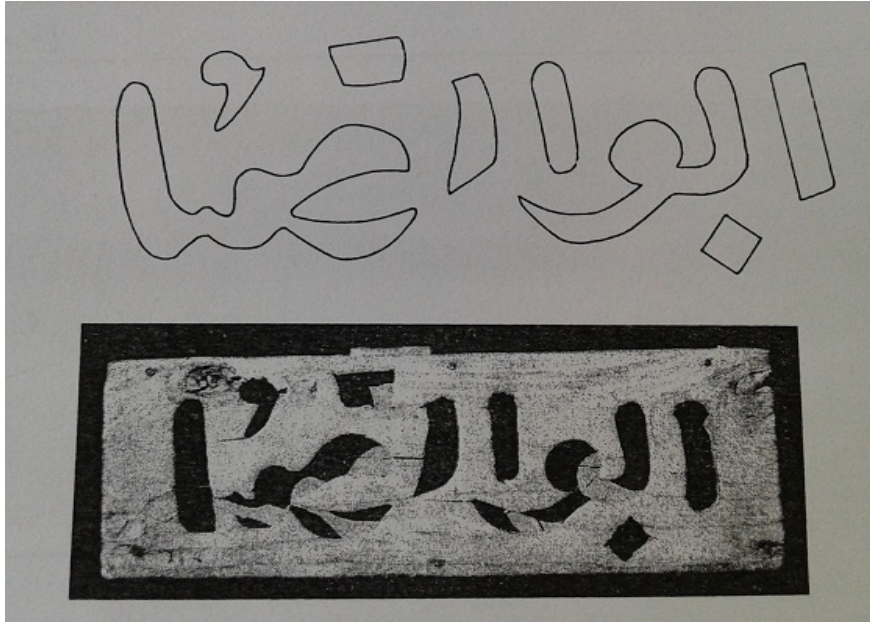
مُهر خرمن: نشانی، نهاده بر پای یک پیمان ... ۱۳۳

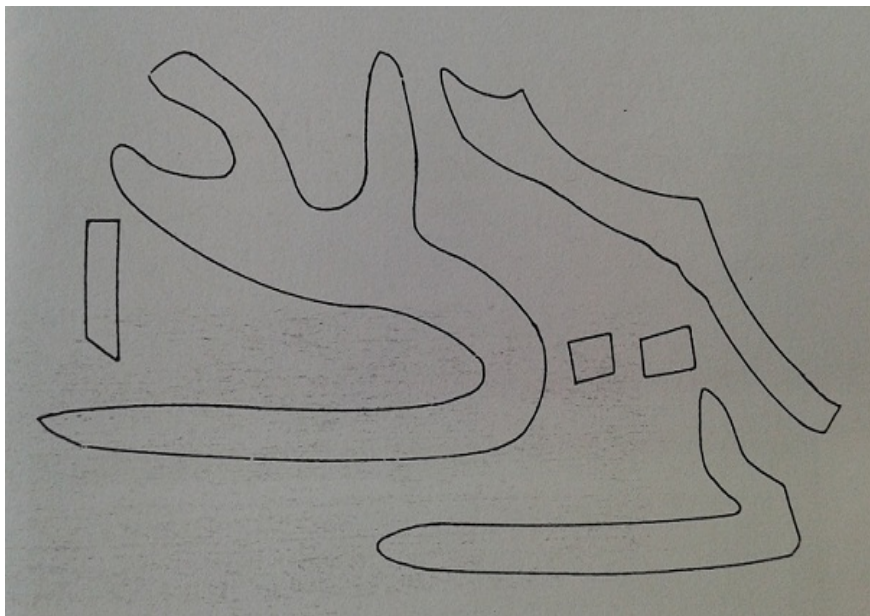
عکس ۱- برگرفته از رساله دوره لیسانس آقای رحمان نصیری دانشجوی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران در سال تحصیلی ۱۳۵۷-۵۸ می باشد. جواد صفی نژاد. (۱۳۶۸)، بنه (نظام‌های سنتی زراعی در ایران، تهران: انتشارات امیرکبیر).

عکس ۲- مجموعه اشیاء پژوهشکده مردم‌شناسی

عکس ۳- مجموعه اشیاء پژوهشکده مردم‌شناسی
محمد میرشکرایبی. (۱۳۷۸)، مهر و داغ. سازمان میراث فرهنگی، پژوهشکده مردم‌شناسی.

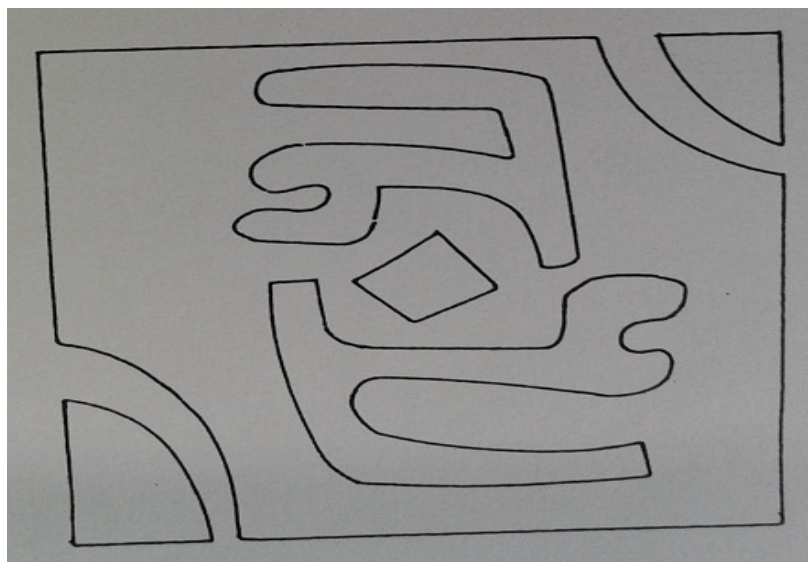

عکس ۴- مهر خرمن بانام مالک (علی سیری)

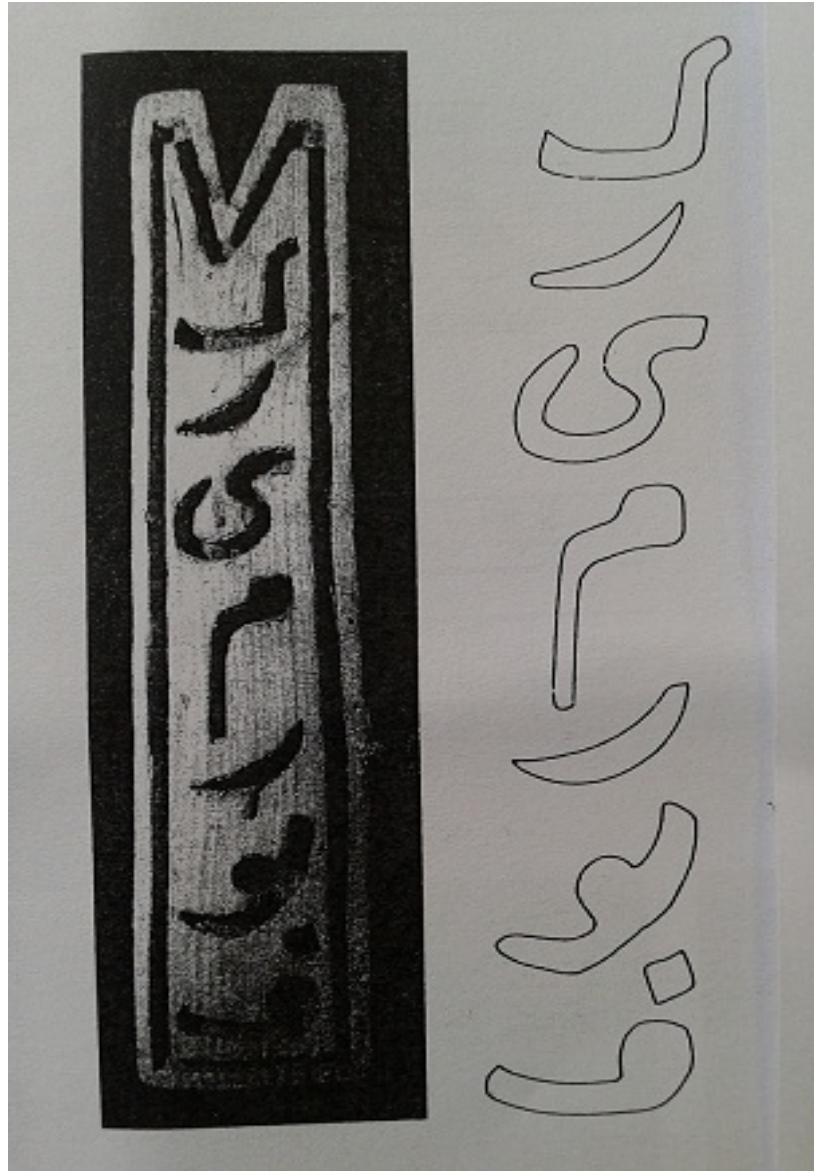

عکس ۵- مهر خرمین ساخته شده از چوب، متعلق به بخش مطالعاتی مردم‌شناسی،
مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشکده علوم اجتماعی،

عکس ۶- مهر خرمین با نقش یا علی

محمد میرشکرایبی. (۱۳۷۸)، مهر و داغ. سازمان میراث فرهنگی، پژوهشکده مردم‌شناسی.

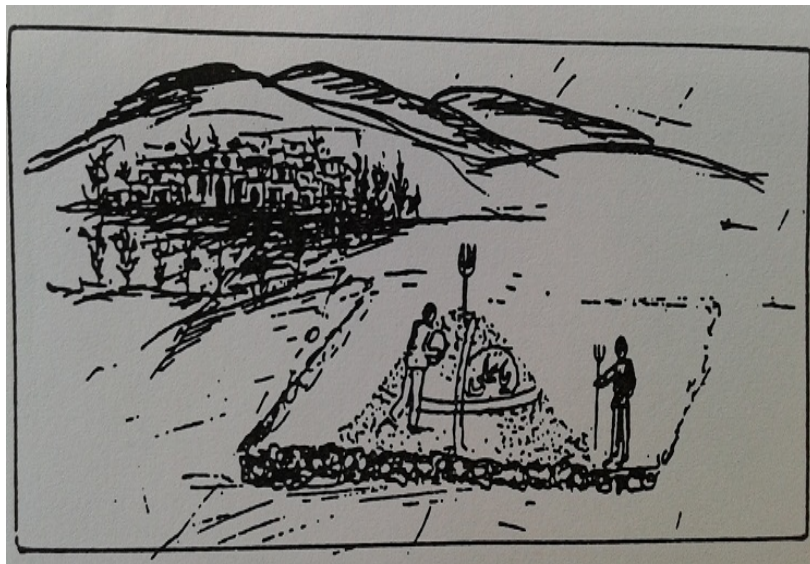

عکس ۷- مهرخرمن با نقش کریم رئوف (کردستان)

نصرت‌الله سپهر. (۱۳۸۸). ناگفته‌هایی از صنایع‌دستی کهن (منطقه کرمانشاه). تهران:

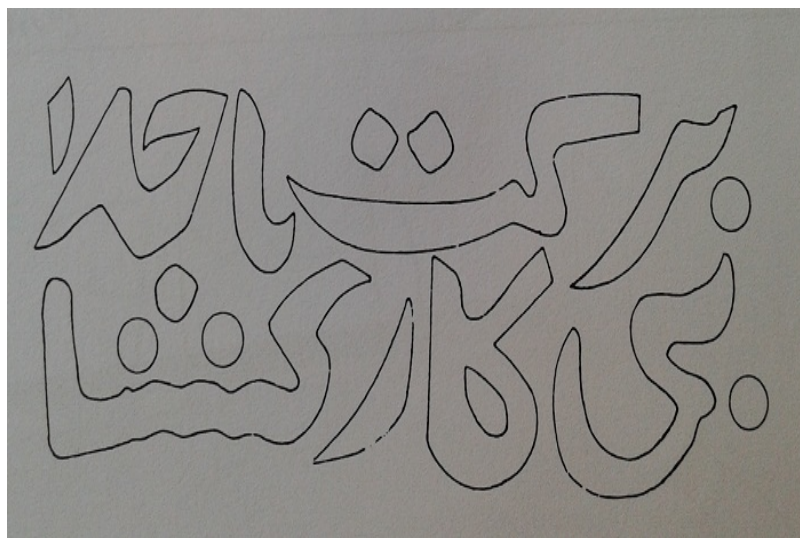
اداره برنامه‌ریزی نشر سازمان میراث فرهنگی.

عکس ۸- نشان کردن خرمن با غربال-طرح از فائق توحیدی

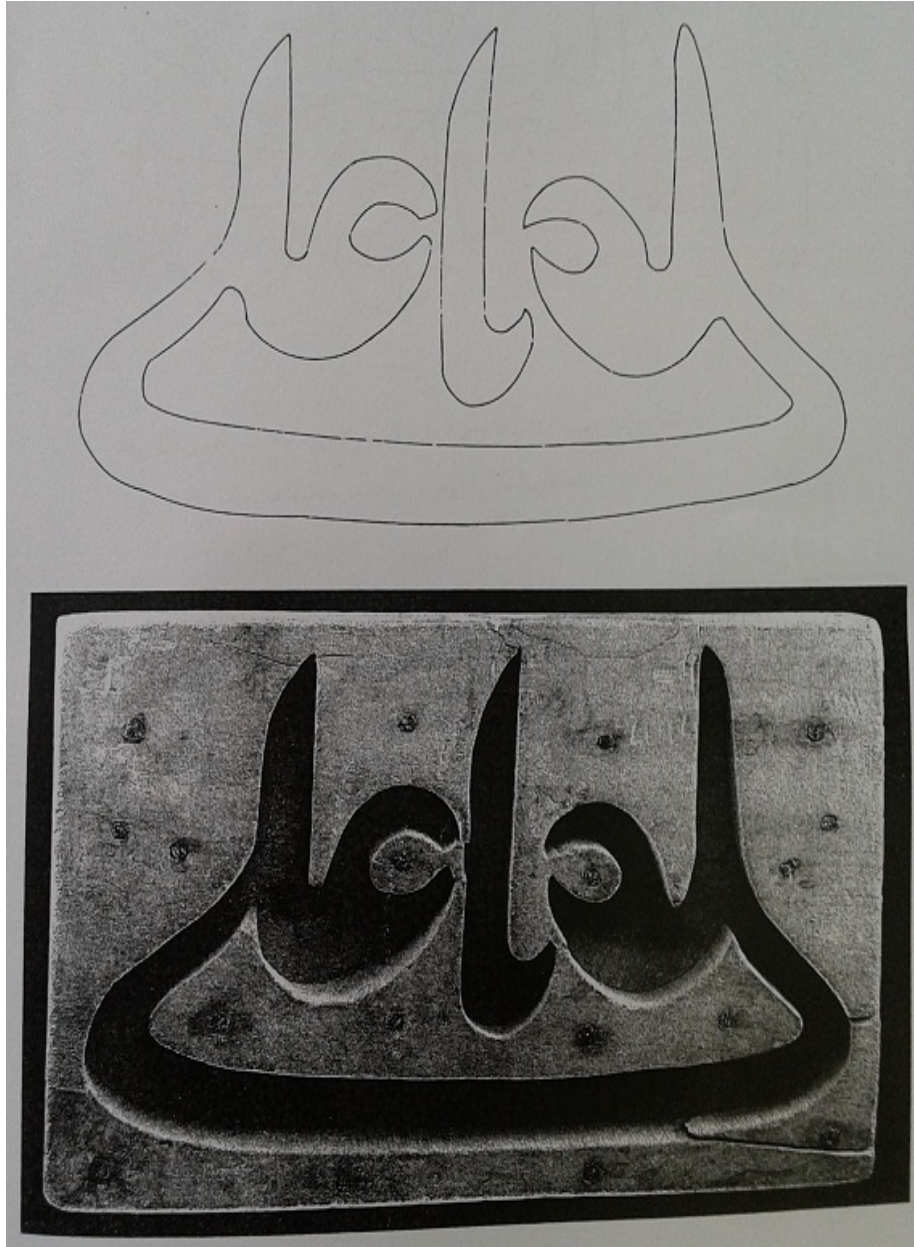
محمد میرشکرایی. (۱۳۷۸)، مهر و داغ. سازمان میراث فرهنگی، پژوهشکده مردم‌شناسی.

عکس ۹- مهر خرمن با نوشته برکت از خدای کارگشا- مجموعه اشیاء مردم‌شناسی در

میراث فرهنگی همدان

محمد میرشکرایی. (۱۳۷۸)، مهر و داغ. سازمان میراث فرهنگی، پژوهشکده مردم‌شناسی.

عکس ۱۰- مهر خرمین با نقش یا علی-تفرش-مجموعه شخصی محمد میرشکرایی
محمد میرشکرایی. (۱۳۷۸)، مهر و داغ. سازمان میراث فرهنگی، پژوهشکده مردم‌شناسی.

مهر خرمین: نشانی، نهاده بر پای یک پیمان ... ۱۳۹

عکس ۱۱- مهر خرمین با تصویر پرنده از کرمانشاه

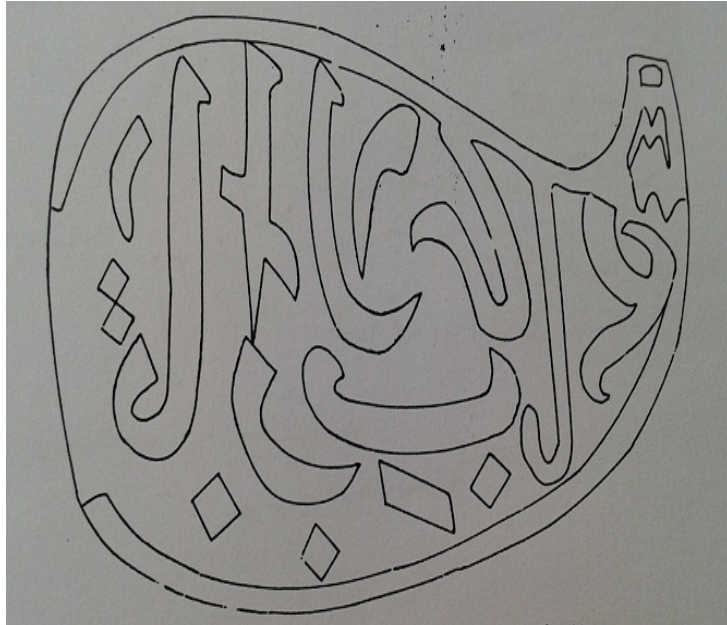
نصرت‌الله سپهر. (۱۳۸۸)، ناگفته‌هایی از صنایع دستی کهن (منطقه کرمانشاه)، تهران: اداره برنامه‌ریزی نشر سازمان میراث فرهنگی.

عکس ۱۲- مهر خرمین با نقش محمد رسول‌الله با دسته ماله شکل

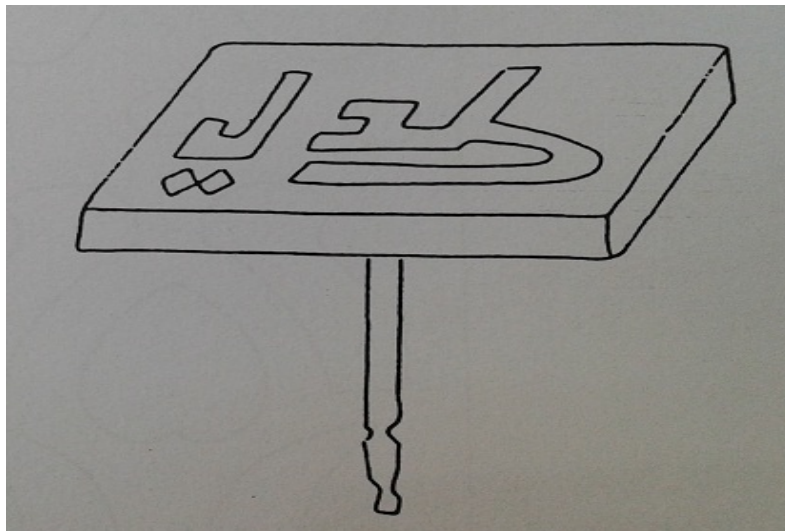
نصرت‌الله سپهر. (۱۳۸۸)، ناگفته‌هایی از صنایع دستی کهن (منطقه کرمانشاه)، تهران: اداره برنامه‌ریزی نشر سازمان میراث فرهنگی.

عکس ۱۳- مهر خرمن به شکل سرو خمیده، ورامین.

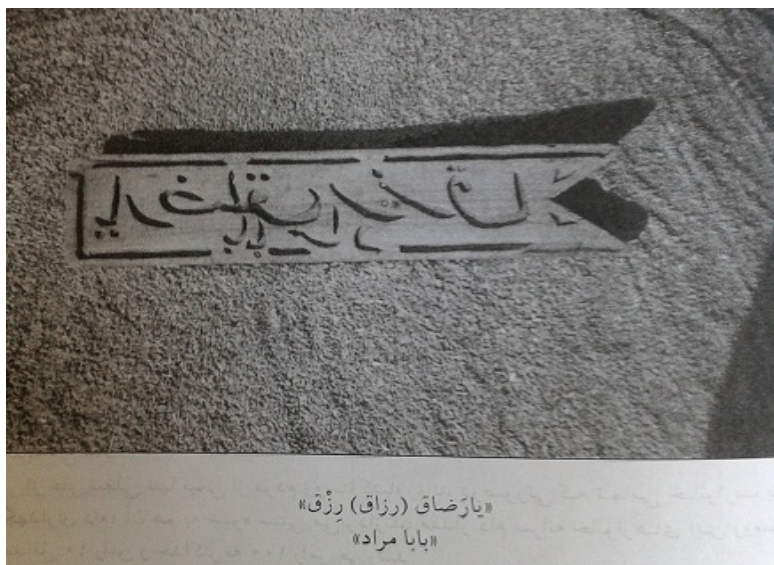
جواد صفی نژاد. (۱۳۶۸)، بنه (نظام‌های سنتی زراعی در ایران)، تهران: انتشارات امیرکبیر.

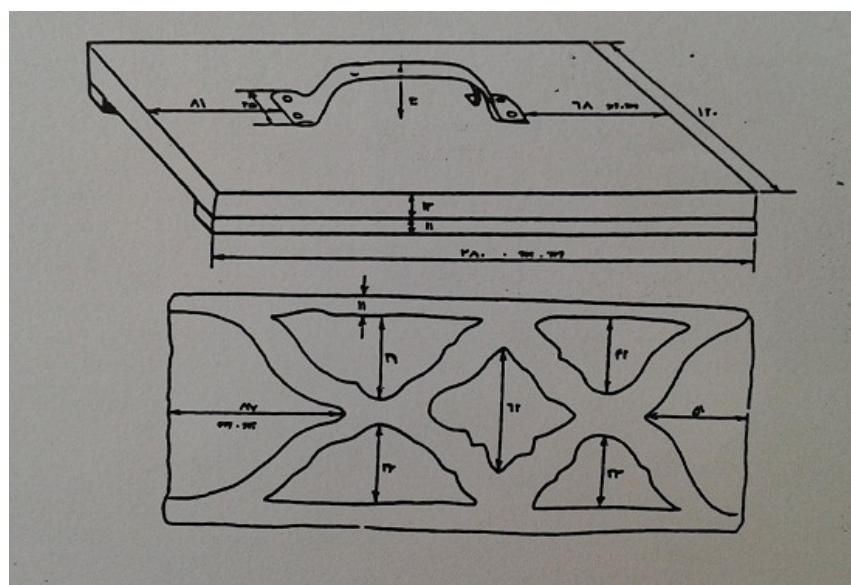
عکس ۱۴- مهر خرمن سروستان.

صادق همایونی و غلامحسین ده بزرگی (۱۳۷۱)، فرهنگ مردم سروستان، آستان قدس رضوی

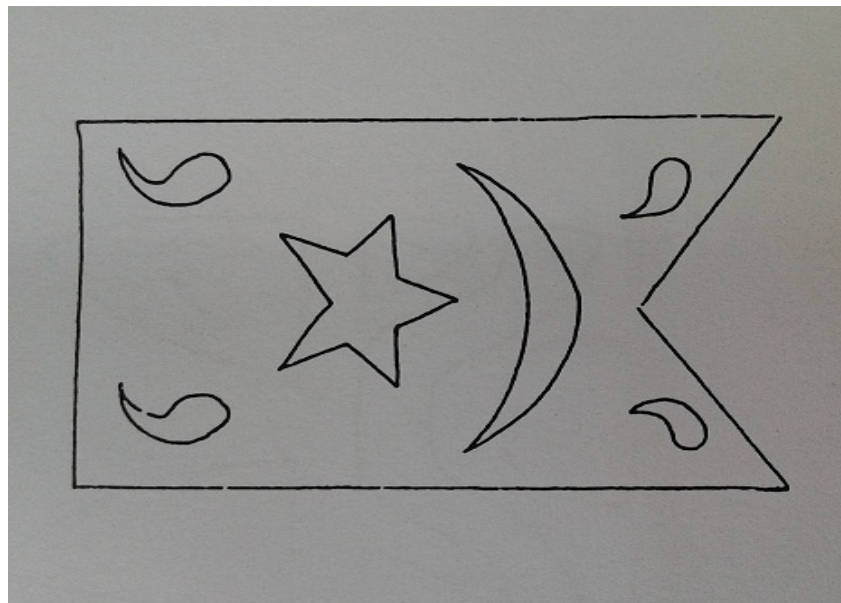
مُهر خرمن: نشانی، نهاده بر پای یک پیمان ... ۱۴۱

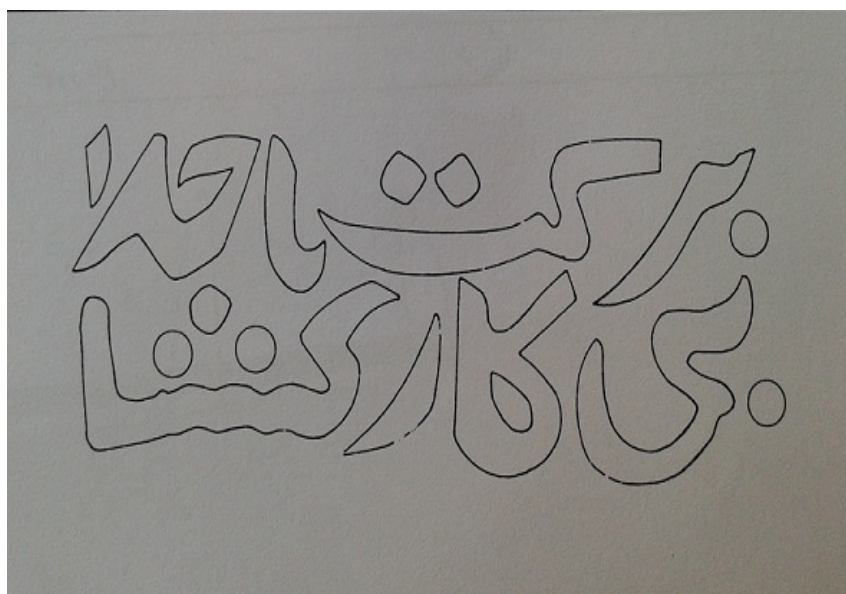
عکس ۱۵- مهر خرمن روستای قلعه امیر خان توپسرکان
اصل مهر بر روی خرمن گندم گذارده شده است
جواد صفی نژاد. (۱۳۸۱)، لرهای ایران، تهران: نشر آتیه.

عکس ۱۶- پشت و روی مهر خرمن، روستای پیرکندی، از بخش مردم شناسی موزه خوی

عکس ۱۷- نقش مهرخرمن، روستای میاب شهرستان مرند

عکس ۱۸- مهرخرمن، رزن همدان

منابع

- دهخدا، علی‌اکبر. *لغت‌نامه*
- فرهادی، مرتضی. (۱۳۹۳)، مردم‌نگاری دانش‌ها و فن‌آوری‌های سنتی: "نان شب" مردم‌نگاران ایرانی، *دوفصلنامه دانش‌های بومی ایران*، دانشگاه علامه طباطبائی.
- سالمی قمصری، مرتضی؛ فرهادی، کاوه. (۱۳۸۹)، گوشه‌ای از انسان‌شناسی دانش‌ها و فن‌آوری‌های سنتی "کارابزارهای سنتی گلابگیری در قمصر"، *فصلنامه علوم اجتماعی* دانشگاه علامه طباطبائی، شماره ۴۸.
- صفی‌نژاد، جواد. (۱۳۶۸)، *بنه (نظام‌های سنتی زراعی در ایران)*، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- صفی‌نژاد، جواد. (۱۳۵۵)، *طالب‌آباد*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- صفی‌نژاد، جواد. (۱۳۸۱)، *لرهای ایران*، تهران: نشر آتیه.
- میرشکرایی، محمد. (۱۳۷۸)، *مهر و داغ*. سازمان میراث فرهنگی، پژوهشکده مردم‌شناسی.
- طلایی، حسن (۱۳۹۲)، *مهر در ایران از آغاز تا صدر اسلام*، تهران: انتشارات سمت.
- سپهر، نصرت‌الله. (۱۳۸۸)، *ناگفته‌هایی از صنایع‌دستی کهن (منطقه کرمانشاه)*، تهران: اداره برنامه‌ریزی نشر سازمان میراث فرهنگی.
- صادق‌همایونی؛ غلامحسین ده‌بزرگی (۱۳۷۱)، *فرهنگ مردم سروستان*، آستان قدس رضوی
- شهبازی، میثم. (۱۳۹۵)، *مهر خرمین (در روستاهای اطراف قرچک و رامین)*، گزارش چاپ نشده.

۱۴۴ دو فصلنامه دانش‌های بومی ایران، سال دوم، شماره ۴، پاییز و زمستان ۱۳۹۴

مصاحبه‌ها

- ۱- دکتر جواد صفی نژاد
- ۲- سید محمد بنی طباء
- ۳- رضا ارسنجانی: کشاورز کهنسال ساکن قرچک ورامین.
- ۴- حمد امینی: نویسنده و مدیر انتشارات ساکن ورامین.